Тема 4. Вітчизняні концепції особистості: діяльнісний, суб'єктний і системний підходи

План лекції

4.1. Становлення психології особистості в Україні та спадщина радянського періоду

4.2. Концепції особистості в українській психології

4.3. Суб'єктний і системний підходи та сучасні дослідження в Україні

Література: [1, 4, 5, 6, 7, 11, 13, 14, 18]

4.1. Становлення психології особистості в Україні та спадщина радянського періоду

Чому окрема тема про вітчизняні концепції. Українська психологія особистості формувалася в особливих історичних умовах: спільний із європейською наукою інтелектуальний фонд кінця XIX – початку XX століття, потім радянський період з ідеологічними обмеженнями, ізоляцією від світової науки та частковою забороною цілих напрямів (психоаналізу, тестології, педології), а з 1990-х років – відкриття до світової науки й повернення до розмаїття підходів. Вивчення цієї історії потрібне з двох причин: у вітчизняних підручниках і практичній підготовці психологів досі використовують поняття й схеми, сформульовані в діяльнісній, суб'єктній та аксіологічній традиціях, а критичне ставлення до них вимагає розуміння їхніх джерел, сильних сторін і меж.

Критичне осмислення спадщини радянського періоду. Науковий доробок цього часу є неоднорідним. З одного боку, у межах культурно-історичної й діяльнісної традиції було висунуто продуктивні ідеї: про соціальне походження вищих психічних функцій, опосередкування психіки знаряддями й знаками, внутрішні умови розвитку, структуру діяльності та смислову регуляцію

поведінки. З другого боку, на розвиток науки впливали ідеологічні вимоги: примусова методологічна єдність, догматичне трактування «соціального» й «біологічного», заборона на постановку окремих питань (наприклад, про несвідоме, індивідуальні відмінності, тестування, які сприймали як ідеологічно чужі), відсутність вільного обміну з міжнародною наукою та недостатній розвиток емпіричної методології (стандартизованих методів, статистичного контролю, відтворюваності). Критичне осмислення означає зберегти те, що витримує перевірку, відмовитися від того, що має ідеологічне походження, і перевірити застарілі положення сучасними даними [6; 7; 11].

Культурно-історична концепція Л. Виготського. Серед ідей, що отримали міжнародне визнання, особливе місце посідає культурно-історична концепція. Її основні положення: вищі психічні функції (довільна увага, логічна пам'ять, понятійне мислення, довільна регуляція поведінки) мають соціальне походження – спершу існують як взаємодія між людьми, а згодом інтеріоризуються й стають внутрішніми; розвиток опосередковується знаряддями та знаками (передусім мовою); зона найближчого розвитку – відстань між тим, що дитина може зробити самостійно, і тим, що вона може зробити зі спільною діяльністю з дорослим; соціальна ситуація розвитку – специфічне для віку співвідношення дитини та соціального оточення; переживання – одиниця аналізу, у якій поєднуються особа та обставини. Ці положення надзвичайно вплинули на педагогічну та психологію розвитку у світі; їх критично переглядають і розвивають у сучасних дослідженнях культурно-історичної теорії діяльності [14].

Діяльнісний підхід. Ключові ідеї діяльнісного підходу сформулювали С. Рубінштейн (принцип єдності свідомості й діяльності: психіка формується й виявляється в діяльності) і О. Леонтьєв (теорія психологічної структури діяльності). Структура діяльності містить три рівні: діяльність (спрямована мотивом), дії (спрямовані свідомою метою) і операції (способи виконання дій відповідно до умов). Мотив надає діяльності особистісного смислу; смисл

відрізняється від значення (суспільно вироблений зміст) тим, що відображає ставлення людини до предмета в системі її життя. Особистість у цій логіці розглядається як система мотиваційно-смислових утворень, яка виникає в процесі діяльності та стосунків; ієрархія мотивів визначає структуру особистості [7; 14].

Діяльнісна парадигма поза межами радянської науки. Теорія діяльності отримала широке міжнародне продовження. Фінський дослідник Ю. Енгештрем розвинув уявлення про діяльність як колективну систему, що містить суб'єкта, об'єкт, знаряддя, правила, спільноту та розподіл праці, і запропонував модель експансивного навчання, у якій розвиток відбувається через виявлення й розв'язання внутрішніх суперечностей системи. Культурно-історична теорія діяльності використовується в дослідженнях освіти, праці, охорони здоров'я та проєктування технологій. Таким чином, діяльнісні ідеї належать до міжнародної наукової спадщини, і їх можна використовувати без прив'язування до політичного та ідеологічного контексту, у якому вони виникли.

Сильні сторони й обмеження діяльнісного підходу. Сильні сторони: орієнтація на реальну поведінку та її мотиви, можливість пояснити формування особистості через організацію діяльності, застосування в навчанні, розвитку, реабілітації та професійній підготовці. Обмеження: недостатня увага до індивідуальних відмінностей у стійких диспозиціях, біологічних чинників, неусвідомлюваних процесів і емоцій; нестача стандартизованих інструментів вимірювання; орієнтація на нормативну (колективну) діяльність, що не завжди відповідає індивідуальній автономії [6].

Опосередкування та інтеріоризація в практиці. Ідея про те, що внутрішні психічні засоби спершу існують як зовнішні й соціальні, має пряме практичне значення. Коли психолог навчає людину способів саморегуляції (дихальних вправ, структурованого планування, самоінструкцій), спочатку вони виконуються разом із фахівцем, потім за його підтримки, а згодом самостійно й у внутрішньому плані. Так працює принцип «риштування»: допомога

поступово зменшується в міру зростання самостійності. Помилкою було б очікувати, що навичка, продемонстрована в кабінеті, одразу стане доступною в реальній кризі, якщо вона не була інтеріоризована в різних ситуаціях.

Діяльнісний підхід у реабілітації. Для клінічної та реабілітаційної психології діяльнісний підхід означає, що відновлення особистості відбувається через відновлення значущої діяльності: повернення до праці, побуту, навчання, спілкування, хобі. Втрата діяльності (через хворобу, поранення, переміщення) руйнує й мотиваційно-смислову структуру: людина втрачає ролі, цілі й відчуття ефективності. Тому реабілітаційні програми поєднують відновлення функцій із пошуком нових форм діяльності, які мають для людини смисл, поступовим розширенням завдань і закріпленням досвіду успіху. Для екстремальної психології діяльнісна логіка пояснює, чому повернення до простих, виконуваних справ (організація побуту, допомога іншим, структурований розпорядок) стабілізує людину після кризової події [5; 6].

Зона найближчого розвитку в практиці. Поняття зони найближчого розвитку (різниці між тим, що людина робить самостійно, і тим, що може виконати за допомоги більш досвідченого партнера) застосовують не лише в освіті. У супервізії психолог-початківець виконує завдання, які дещо перевищують його поточний рівень, а супервізор поступово зменшує підтримку. У реабілітації вправу добирають так, щоб вона була складною, але здійсненною за підтримки фахівця, а згодом людина виконує її самостійно. Ключові умови: чітка мета, структурований зворотний зв’язок, поступове зняття підтримки та повага до темпу людини.

Вітчизняна й міжнародна терміносистеми: орієнтовні відповідники. Читаючи тексти різних традицій, корисно знати наближені відповідники понять: «спрямованість особистості» – мотиваційна орієнтація; «суб’єктність» – агентність; «інтеріоризація» – засвоєння зовнішніх засобів у внутрішньому плані; «самосвідомість» і «Я-образ» – Я-концепція та самосвідомість; «життєвий світ» – життєвий контекст і наративна ідентичність; «цінності» –

базові цінності; «стійкість» – резильєнтність. Відповідність не завжди повна: поняття мають різні теоретичні контексти, тому підміна одного іншим потребує пояснення.

4.2. Концепції особистості в українській психології

Г. Костюк: особистість як суб'єкт діяльності. Григорій Костюк (1899–1982) – один із фундаторів академічної психології в Україні. Він розвивав принцип єдності свідомості й діяльності та наголошував на тому, що розвиток особистості є процесом саморуху: зовнішні впливи діють через внутрішні умови, які сформовані попереднім досвідом і активністю людини. Особистість, за Костюком, – це суб'єкт діяльності, соціальна якість індивіда, яка виявляється в усвідомленому ставленні до дійсності, у цілеспрямованих діях і відповідальності. Науковець приділяв увагу зв'язку навчання і розвитку, ролі виховання й самовиховання, а також питанням вікової та педагогічної психології; його ім'я носить Інститут психології НАПН України [6; 7].

С. Максименко: генетико-моделювальний підхід. Сергій Максименко розробив генетико-моделювальний підхід, у межах якого психічні явища вивчають у процесі їх виникнення й розвитку та моделюють у дослідницьких і формувальних ситуаціях. Ключова ідея: щоб зрозуміти психічне, потрібно простежити його генезу й створити умови, за яких воно формується. Науковець розвивав уявлення про особистість як цілісну систему, що розвивається від ранніх форм до самореалізації, і приділяв увагу питанням генезису особистості, її розвитку та самореалізації [11].

Т. Титаренко: життєвий світ особистості. Тетяна Титаренко вивчає життєвий світ особистості – цілісний простір подій, стосунків, смислів і цінностей, у якому розгортається життя людини. У її працях значну увагу приділено життєвим кризам, виборові, психологічній стійкості, подоланню складних ситуацій і розвитку особистості в умовах змін [1; 6]. Для практики з

цього випливає підхід, за якого допомагають людині зрозуміти власний життєвий світ і його зміни, а не лише знизити симптоми.

В. Татенко: суб'єктно-вчинкова парадигма. Віктор Татенко розвиває суб'єктно-вчинкову парадигму психології: центральною одиницею аналізу є вчинок – свідомий, вільний і відповідальний акт суб'єкта, в якому виявляється його ставлення до світу й до себе. Суб'єкт розглядається як автор власного життя, здатний до самодетермінації, вибору й відповідальності. Ця парадигма близька за змістом до міжнародних концепцій суб'єктності та автономії, які розглядають у соціально-когнітивній теорії та теорії самодетермінації [7; 18].

З. Карпенко: аксіологічна психологія особистості. Зоряна Карпенко обґрунтувала аксіологічну психологію особистості, у якій цінності розглядаються як стрижень особистості та спрямовувальна основа її становлення. Ціннісні орієнтири, смисли й життєві цілі визначають вибір, ставлення до життя й до інших, а їх розвиток є умовою зрілості й психологічного здоров'я. Монографія досліджує джерела цінностей, їх структуру, зв'язок з потребами й смислами, роль цінностей у виборі життєвого шляху [4].

І. Бех: особистісно орієнтований підхід. Іван Бех розробив особистісно орієнтований підхід у вихованні, за яким особистість є метою, суб'єктом та результатом виховання; головне – розвиток внутрішніх умов становлення особистості, духовних цінностей, моральної свідомості й відповідальності, співпраця замість примусу [6; 11].

М. Боришевський: самосвідомість особистості. Мирослав Боришевський досліджував розвиток самосвідомості та самоставлення особистості, співвідношення Я-образу, самооцінки й самоповаги, вплив виховання, а також зв'язок самосвідомості з духовними цінностями й моральним вибором [7]. Ці ідеї узгоджуються з міжнародними дослідженнями Я-концепції та самооцінки.

Загальні риси української традиції. Її спільними рисами є: орієнтація на єдність свідомості й діяльності; увага до внутрішніх умов розвитку, цінностей і

смислів; акцент на суб'єктності, відповідальності й моральному вимірі; зв'язок з освітою й вихованням. Ці риси узгоджуються із сучасними світовими тенденціями (гуманістична й позитивна психологія, теорія самодетермінації, дослідження смислу й благополуччя), що створює основу для діалогу та взаємного збагачення [4; 18].

Зіставлення концепцій. Українські концепції відрізняються вибором «одиниці аналізу» особистості. У Костюка такою одиницею є діяльність і внутрішні умови, у Максименка – генезис психічних явищ, у Титаренко – життєвий світ і життєві події, у Татенка – вчинок як акт суб'єкта, у Карпенко – цінність, у Беха – особистісно орієнтована взаємодія у вихованні, у Боришевського – самосвідомість і самоставлення. Це не конкурувальні, а взаємодоповнювальні проєкції: діяльність пояснює механізм, генезис – динаміку, життєвий світ – контекст, вчинок – суб'єктність, цінність – спрямованість, виховання – умови становлення, самосвідомість – внутрішнє регулювання [6; 7; 11].

Що з вітчизняних концепцій корисно практичному психологові. По-перше, внутрішні умови й цінності людини розглядають як ресурс допомоги: питання «що для вас важливо?» є повноправним елементом діагностики та втручання. По-друге, відповідальність і вибір (суб'єктна позиція) допомагають формулювати цілі разом із людиною, а не за неї. По-третє, життєвий світ і життєві кризи підказують необхідність працювати з історією життя та її переломними подіями. По-четверте, увага до самосвідомості спрямовує на розвиток саморефлексії і самоставлення, що важливо в роботі з травмою та втратами [4]. Водночас для оцінювання результатів доцільно користуватися валідними міжнародними шкалами та протоколами, адже частина вітчизняних понять недостатньо операціоналізована.

Критичне читання вітчизняних і міжнародних джерел. Під час опрацювання наукових праць доцільно ставити низку запитань. Чи чітко визначено поняття та чи пояснено його відмінність від сусідніх? Чи наведено

емпіричні дані, яка вибірка, які методи, яка їхня надійність і валідність? Чи відповідають висновки даним, чи не узагальнено надто широко? Чи враховано альтернативні пояснення і сучасні міжнародні дослідження? Чи є посилання на первинні джерела? Чи не змішано опис із оцінкою? Такий підхід однаково застосовують до вітчизняних і зарубіжних праць; він захищає як від некритичного перейняття «авторитетів», так і від зневаги до національної традиції.

4.3. Суб'єктний і системний підходи та сучасні дослідження в Україні

Суб'єктний підхід. Суб'єктний підхід розглядає людину як активного діяча, автора власного життя й джерело змін, які він здійснює в собі та навколишньому світі. Його складники: активність і саморух (суб'єкт ініціює дії), цілепокладання, вибір і відповідальність за вибір, саморегуляція, рефлексія, здатність до самодетермінації. Суб'єктність не є сталою властивістю: вона розвивається від ситуативної активності до життєвої позиції та виявляється різною мірою залежно від умов. Підхід має важливе практичне значення: у консультуванні та реабілітації завдання полягає не лише в зменшенні симптомів, а й у відновленні відчуття авторства власного життя – особливо після травми, втрати контролю чи залежності [5; 7].

Міжнародні паралелі. Поняття суб'єктності має близькі аналоги: у Бандури людська агентність охоплює наміри, випередження, саморегуляцію й саморефлексію; у теорії самодетермінації оптимальне функціонування залежить від автономії, тобто відчуття, що дії виходять із власних цінностей [18]; в наративному підході людина створює внутрішню історію життя, що надає йому єдності й смислу. Порівняння з міжнародними теоріями допомагає вітчизняним концепціям вийти за рамки теоретичного опису й перейти до емпіричної перевірки й операціоналізації.

Системний підхід. Системний підхід розглядає особистість як цілісну систему взаємопов'язаних підструктур, у якій властивості не зводяться до суми

окремих елементів, а залежать від зв'язків між ними. Основні принципи: цілісність (зміна одного складника змінює систему), ієрархічність (рівні від біологічного до соціального і духовного), взаємодія з середовищем (особистість є відкритою системою), саморегуляція та динамічна рівновага. У вітчизняних підручниках поширена схема, згідно з якою до структури особистості належать спрямованість (потреби, мотиви, цінності), здібності, темперамент, характер, самосвідомість; емоційно-вольова сфера пронизує всі підструктури [6; 7]. Загальну теорію систем у науці розвинув Л. фон Берталанфі, а в психології особистості її ідеї втілюються як мережеві й динамічні моделі, де риси, цілі та стани розглядаються як взаємозалежні елементи системи.

Системний підхід вирізняє три рівні розгляду: внутрішньосистемний (структура особистості), міжсистемний (особистість у системі «людина – група – суспільство») і метасистемний (особистість як частина культури й історії). Він наочно показує, чому втручання в одну сферу (наприклад, у когнітивну) має наслідки для інших (емоційної, поведінкової) і чому оцінювання потрібно здійснювати комплексно [5; 6].

Інтеграція підходів. Діяльнісний, суб'єктний і системний підходи не суперечать, а доповнюють один одного: діяльність пояснює джерело розвитку, суб'єктність – його внутрішнього діяча, система – його організацію. Для практики це означає, що аналіз випадку включає опис діяльності та її умов, мотиви й цінності людини, її здатність до вибору, структуру ресурсів і дефіцитів, а також зв'язки із середовищем [6; 7].

Сучасні напрями досліджень в Україні. Після 2014 року, а особливо після початку повномасштабного вторгнення 2022 року, українська психологія особистості зазнала тематичного зсуву. Активно досліджують психологічні наслідки війни й травми, моральну травму, копінг і стійкість цивільних та військових, ідентичність і цінності у кризових умовах, самооцінку та психічне здоров'я, розлади адаптації. Помітний також методичний зсув: поряд з теоретичним описом зростає кількість досліджень, які адаптують і валідизують

міжнародні шкали на українських вибірках, що забезпечує сумісність з міжнародною наукою. Результати публікують у фахових виданнях, зокрема у виданнях Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України.

Співвіднесення з міжнародною наукою. Для майбутнього психолога доцільно розвивати дві компетентності: знати вітчизняні концепції як частину національної наукової традиції та вміти зіставляти їх із міжнародними теоріями й доказовими даними. Це означає звертатися до спільних понять (мотивація, ідентичність, цінності, стійкість), перевіряти положення на сучасних емпіричних даних, використовувати валідні та адаптовані інструменти й не залишати без перевірки положень, які мають лише теоретичне обґрунтування [13].

Приклад аналізу випадку за трьома підходами. Чоловік 35 років після тривалого лікування травми втратив попередню роботу і відчуває апатію. Діяльнісний аналіз з’ясовує, яка діяльність втрачена, які мотиви і значення вона мала, які нові форми діяльності доступні та як організувати їх поетапно. Суб’єктний аналіз з’ясовує, наскільки людина відчуває авторство подій, які вибори вона може робити, що для неї є вчинком, а що – пасивним очікуванням. Системний аналіз описує сфери (здоров’я, сім’я, фінанси, цінності, соціальна підтримка), їх взаємозв’язки, ресурси та вузли напруги й дає змогу визначити, зміни в якій сфері запустять позитивні зміни в інших. Поєднання трьох поглядів дає цілісний план допомоги [5; 6].

Обмеження вітчизняних підходів. Основні труднощі: різна термінологія й недостатня узгодженість між школами, що ускладнює порівняння результатів; нестача стандартизованих і перевірених вимірювальних інструментів для багатьох теоретичних понять; перевага теоретичних та описових праць над емпіричними; обмежена міжнародна видимість публікацій. Подолання цих обмежень – це публікації у відкритому доступі, використання спільних міжнародних стандартів дослідження (попередня реєстрація, прозорість даних),

адаптація шкал за повною процедурою, співпраця з міжнародними групами [13].

Міні-алгоритм діяльнісного аналізу випадку. Для практичного застосування діяльнісного підходу можна скористатися такою послідовністю: 1) визначити ключову діяльність людини (праця, навчання, служба, догляд за родиною, творчість) і її мотив – навіщо це потрібно; 2) описати дії та цілі, якими конкретизується діяльність; 3) з'ясувати операції та умови (навички, інструменти, середовище, підтримка); 4) виявити, де діяльність порушена (втрата ролі, мотиву, навичок, умов) і чому; 5) спланувати поетапне відновлення діяльності, починаючи з посильних дій і узгоджуючи їх з мотивами людини; 6) оцінити результат за змінами у виконанні, мотивації та самовідчутті. Алгоритм не замінює діагностики, але структурує мислення й допомагає уникнути зосередження лише на симптомах.

Контрольний перелік для зіставлення концепцій. Порівнюючи різні підходи до особистості, корисно визначити: яку одиницю аналізу обрано (риса, діяльність, вчинок, цінність, система); що вважають джерелом розвитку (середовище, внутрішні суперечності, активність суб'єкта, взаємодію); яким є образ людини (реактивна, активна, ціннісна, цілісна система); які методи дослідження відповідають цій логіці; яку допомогу вони обґрунтовують; які перевірені докази є; які обмеження й культурні припущення закладено. Заповнення такої таблиці для двох–трьох теорій є корисним практичним завданням до семінарського заняття.

Ключові поняття теми: *вітчизняна психологія особистості; критичне осмислення радянської спадщини; культурно-історична концепція; вищі психічні функції та інтеріоризація; зона найближчого розвитку; діяльнісний підхід; єдність свідомості й діяльності; структура діяльності (діяльність, дія, операція); особистісний смисл і значення; теорія діяльності Енгештрема; принцип саморуху (Г. Костюк); генетико-моделювальний підхід; життєвий*

світ особистості; суб'єктно-вчинкова парадигма; аксіологічна психологія особистості; особистісно орієнтований підхід; самосвідомість; суб'єктний підхід; суб'єктність і агентність; системний підхід; структура особистості; сучасні напрями досліджень в Україні.

Питання для самоперевірки

1. Чому вітчизняну спадщину радянського періоду слід осмислювати критично та що в ній залишається цінним?

2. Які основні положення культурно-історичної концепції та що таке зона найближчого розвитку?

3. Як побудована структура діяльності та чим особистісний смисл відрізняється від значення?

4. У чому полягають ідеї Г. Костюка, С. Максименка, Т. Титаренко, В. Татенка, З. Карпенка, І. Беха й М. Боришевського?

5. Що таке суб'єктний підхід і які його міжнародні паралелі?

6. Які принципи системного підходу до особистості та як їх використовують для опису структури особистості?

7. Які сучасні напрями досліджень особистості розвиваються в Україні та як співвіднести їх з міжнародною наукою?